

JIŘÍ NOVOTNÝ (Ústí n. L.)

AKTUALIZAČNÍ PROSTŘEDKY A JEJICH VZÁJEMNÉ VZTAHY

1. V svém příspěvku si všímám některých aspektů aktualizačních prostředků a jejich vzájemných vztahů. Vycházím ze stránky výrazové. Aktualizace se realizuje celým komplexem prostředků, které můžeme rozdělit na gramatické a negramatické.

2. Gramatickými prostředky jsou některé kategorie verba finita. Jimi jsem se z tohoto hlediska zabýval již jinde,¹ a proto zde uvedu pouze jejich přehled (2.1.) a připojím několik stručných poznámek (2.2.).

2.1. Přehled aktualizačních kategorií verba finita:

Vztah		Charakter vztahu	Aktualizační kategorie
ke skutečnosti	k jejím složkám		
promluвовé	k účastníkům projevu	nositelem { —mluvčí —adresát —někdo jiný	osoba { —1. —2. —3.
	k době projevu	děj { —před ní —v ní —po ní	čas { —préteritum —prézens —futurum
sdělované	k účastníkům sdělovaného děje	nositelem { —agens —paciens	slovesný rod { —aktivum —pasivum
	k platnosti sdělovaného děje	děj { —platí —ať platí —platil by	způsob { —indikativ —imperativ —kondicionál

Aktualizačními kategoriemi jsou tedy podle našeho názoru nejen kategorie modu, času a osoby, nýbrž také kategorie slovesného rodu.

2.2. Poznámky k aktualizačním kategoriím:

¹ Viz zvl. J. Novotný, *Aktualizační kategorie verba finita*, in Čsl. přednášky pro VII. MSS, Lingvistika, Praha 1973, s. 183 n. a týž, *K voprosu ... o charaktere nekotorych morfologičeských kategorií*, Zeitschrift für Slawistik XX, 1975, s. 647 n.

2.21. Kategorii osoby, která vyjadřuje vztah k účastníkům projevu, nepokládám za kategorii kongruenční, jak se obvykle hodnotí i v naší jazykovědě;² při tom se vychází z předpokladu, že subjektivá jména mají kategorii osoby.³ Tu však nemají jako kategorii gramatickou, a to ani zájmena osobní, u nichž je význam osoby významem lexikálním, nikoli gramatickým. Domnívám se proto, že názory, s nimiž se v poslední době setkáváme a které k chápání kategorie osoby jako kategorie kongruenční zaujímají skeptické stanovisko,⁴ jsou oprávněné a že kategorie osoby je přímo aktualizací kategorií slovesnou.

2.22. Kategorie slovesného rodu slouží vyjádření komunikativního zá-
měru mluvčího, zda nositelem děje, vyjádřeným subjektivním jménem, je jeho
činitel (při aktivu), nebo jeho cíl (při pasivu). (Vyjadřuje tedy, obdobně jako
kategorie osoby, vztah k nositeli slovesného děje; rozdíl mezi nimi je však v tom,
že při kategorii osoby je nositel v oblasti skutečnosti promluvové, zatímco
u kategorie slovesného rodu je nositel děje v oblasti skutečnosti sdělované.)
Tatáž propozice, např. „učitelova pochvala žáka“, může tedy být, pokud jde
o vztah mezi nositelem děje na jedné straně a jeho činitelem nebo cílem na
straně druhé, podle komunikativního záměru mluvčího různě aktuálně ucho-
pena, ztvárněna: buď se vyjádří aktivním rodem (*Učitel chválí žáka*), nebo
pasivním slovesným rodem (*Žák je chválen učitelem*). Právě kategorií slovesného
rodu jakožto kategorií neobjektivnější může mluvčí vyjádřit svůj vztah ke
skutečnosti s relativně nejmenší vázaností na ni (pokud jde o vztah činitele
nebo cíle děje k jeho nositeli).

Omezen je však ve volbě slovesného rodu tam, kde jde o děj bez nositele, jak je tomu
např. u impersonálií vět jednočlenných typu *Prší*. Zde je obdobná situace jako u kate-
gorie osoby: slovesa zde vyjadřují děj bez nositele, a mají proto pouze formu osoby
a slovesného rodu, nikoli též jejich význam; jsou to z hlediska těchto kategorií prázdné
formy. Otázka rodovosti a bezrodovosti (stejně jako aktiva a pasiva) by pak byla
záležitostí spíše jistých syntaktických konstrukcí než určitých slovesných typů.

Řešení specifických otázek slovesného rodu však nenáleží do těchto sou-
vislostí a není zde na ně ani místo; tyto úvahy byly vedeny pouze snahou
ukázat, že volba syntaktické konstrukce s nositelem děje jako jeho agentem
nebo pacientem nebo bez něho je do značné míry záležitostí aktuálního vztahu
mluvčího k sdělovanému ději a náleží pak podle našeho názoru do sféry aktua-
lizace propozice a slovesný rod ke kategoriím aktualizacím.

2.23. Vztahem ke skutečnosti promluvové (k době projevu) je dán čas
základní; avšak čas poměrný (relativní, sekundární) je dán vztahem ke sku-
tečnosti sdělované, tj. k jinému sdělovanému ději. Tím, že někdy se může mluvčí
rozhodnout, zda též děj bude po stránce časové charakterizovat vztahem
k době projevu nebo k jinému sdělovanému ději, vysvětlíme případy, kdy je
možno též děj vyjádřit buď časem základním (např. *Dobře slyšel, jak ho*

² Srov. např. J. Bauer — M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, 2. vyd., Praha 1975, s. 55.

³ Srov. např. J. Ružička, *O niektorých základných otázkach skladby*, Slovenská reč 26, 1961, s. 323, též, *Veta a sloveso*, in *Otázky slovanskej syntaxe*, Praha 1962, s. 146; *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava 1966, s. 428 a nejnověji *Vědecká synchronní mluvnice spisovné češtiny*, Praha 1974, s. 64 n.

⁴ Srov. např. J. Novotný, *Aktualizační kategorie...* (viz zde v pozn. 1), s. 184, pozn. 11.

volali, ale neozval se), nebo časem poměrným (*Dobře slyšel, jak ho volají, ale neozval se*).

3. Negramatickými prostředky aktualizace jsou v češtině intonace, slovosled a prostředky lexikální; kromě toho se ve funkci aktualizací uplatňuje také kontext a situace. Proti prostředkům gramatickým, tj. aktualizacím kategoriím verba finita, které jsou vázány jen na výpovědi větné, jsou prostředky negramatické obecně aktualizacími prostředky výpovědi vůbec.

3.1. Pokud jde o vzájemný vztah obojích prostředků, prostředky negramatické jsou nadřazeny prostředkům gramatickým, a to ve dvojnásobném smyslu. Jednak tak, že jak již bylo řečeno, jsou to prostředky obecně aktualizacími; z nich intonace, slovosled a vázanost na jistou situaci nebo kontext jsou prostředky obligatorní, neboť ty musí mít každá výpověď a mnohdy, ve výpovědích nevětných, působí autonomně. A jednak proto, že naopak prostředky gramatické nepůsobí ani ve výpovědích větných autonomně, nýbrž v seřazení s prostředky negramatickými: jejich referenční obsah se v dané výpovědi naplňuje teprve ve spojení s prostředky negramatickými a v závislosti na nich. Např. teprve intonace rozhoduje o tom, zda věty s indikativem jsou oznamovací (*Mluviš nahlas.*) nebo rozkazovací (*Mluviš nahlas!*). To je ovšem omezeno na druhé straně prostředky gramatickými: je to vázáno jen na jisté časy verba finita, tj. přezens — a futurum (u typu *Budeš mlčet!*), a na 2. os. sg. a pl., event. 1. pl. (u typu *Mluví[m] nahlas!* — s posunem v osobě); např. spojení *včera přišlo* se nikdy nemůže stát větou rozkazovací. Stejně tak nepřítomnost nebo přítomnost práci partikule rozhoduje o tom, zdali věta s indikativem je oznamovací (*Zvítězíme.*) nebo práci (*Kéž zvítězíme!*). Lexikální prostředky se projevují jako nadřazené gramatickým i u transpozic (jistotně) modálních (srov. např. ve větách s indikativem: *už spí* — reálnost \times *už asi spí* — potenciálnost) a u transpozic temporálních (srov. např. ve větách s přezentem: *Jedu do Prahy* — přítomnost \times *Zítřejdu do Prahy* — budoucnost). O časovém charakteru vět rozhoduje často situace nebo kontext; tak např. *jedu, jedeš* je sice přezens, avšak za jisté situace nebo v jistém kontextu může označovat děj minulý (přezens historický) nebo budoucí (tak např. za situace, že mám někde jet, kdy na otázku *Jedeš?* odpovím *Jedu.*). I při transpozicích personálních se situace nebo kontext uplatňují jako určující aktualizacími činitel.⁵

3.2. Zatímco ve výpovědích větných jsou aktualizacími prostředky kategorie gramatické spolu s negramatickými, mají ve výpovědích nevětných aktualizacími funkce v zásadě prostředky negramatické. Do jisté míry se tu však, pokud jde o (záměrovou) modálnost výpovědi, u jmen uplatňují jako aktualizacími kategorie i kategorie pádu (prostého). Tak např. nominativ tu funguje obdobně jako indikativ ve větách slovesných; výpovědi s ním mohou být oznamovací (*Hezká podívaná.*) nebo tázací (*Hezká podívaná?*), popř. v jistých specifických typech rozkazovací (např. při vyvolávání osob — *Pan Novák! Služba!* ap.). Akuzativ jmen neživotných a vokativ jmen životných má zase aktualizacími funkce odpovídající fungování imperativu ve větách slovesných: bývá ve výpovědích rozkazovacích a práci; srov. např.: *Vodu! Pomoc! Dobrý den! Veselé vánoce! Karle! Maminko!* Rozdíl mezi nimi je však v tom, že imperativ nemůže být ve výpovědi tázací, zatímco akuzativ a vokativ ano (srov.

⁵ Srov. J. Novotný, *Aktualizace a její vztah k predikaci predikativnosti*, Jazykovedné aktuality 10, 1973, s. 141.

např. *Vodu?* — a zčásti i *Karle?*). Modální platnost nevětných výpovědí, jejichž základem je pád předložkový, je dána intonací; např. *k telefonu* může mít charakter oznámení na směrovce ukazující, kudy se jde k telefonu, nebo výzvy, aby někdo šel k telefonu (např. [*Pan Novák!*] *K telefonu!*), nebo dotazu, např. *zda mám jít k telefonu* (*K telefonu?*) apod. Časové zařazení těchto výpovědí je dáno jejich souvislostí situační nebo kontextovou; srov. např.: [*Nevěřil svým očím.*] *Babička!* — minulost × [*Nevěřim svým očím.*] *Babička!* — přítomnost. Kromě toho se tu pochopitelně, stejně jako ve výpovědích slovesných, jako aktualizační prostředky časově zařazující uplatňují prostředky lexikální; srov. např. *Teď nic.*[?] (smysl: „Teď to nedělá nic.(?)“ — přítomnost) × *Potom my.*[?] (smysl: „Potom půjdeme my.[?]“ — budoucnost).